

УДК: 581.5 + 581.9

КРИКЛИВА С.Д., ШЕВЧУК О.А.

ФІТОСОЗОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

В Україні близько 7 тисяч видів вищих рослин, з яких понад 700 потребують охорони та заповідності. Під впливом високого антропогенного тиску потерпають природні рослинні комплекси. Багато видів природної флори зникли або знаходяться на межі зникнення. Світова флора щодня втрачає один вид або підвид, а для його відновлення потребується 6-16 тисяч років. Виникає нагальна необхідність охорони генофонду природної та культурної флори України [3].

Новим напрямком сучасної геоботаніки є фітосонологія, яка займається вивченням природоохоронних ботанічних об'єктів, тобто видів рослин та рослинних угруповань. Цей напрямок набуває все більшої актуальності і в майбутньому займатиме одне з пріоритетних положень в системі біологічних наук, оскільки антропогенна діяльність інтенсивніше впливає на склад природних екосистем. Тому визначення ступеня рідкості видів рослин на регіональному рівні є одним із важливих етапів вирішення загальнодержавної проблеми.

За схемою фізико-географічного районування Вінницька область належить до Подільського Побужжя [5], знаходиться в центральній частині Правобережного Лісостепу України [2]. Кліматичні умови регіону формуються під впливом Атлантичного океану і континентальної Євразії.

Вінницька область лежить у Східно-Європейській широколистяно-лісовій геоботанічній провінції. Природна рослинність займає близько 17% території, з них 3% припадає на лучні степи і луки, 0,5% - на болота. Площа лісів близько 360 тис. га, в тому числі на схилах ярів і балок понад 43 тис. га. [2, 4].

У зв'язку з поглибленням антропогенного тиску на природні угруповання зменшується площа останніх, тому і фітосонологічна проблема набуває особливої гостроти. Згідно цього уже нині виділяється кілька категорій рослин, що потребують охорони з боку держави та органів місцевої влади. За ступенем рідкості види, включені до списку, розділені на 6 категорій, запропонованих Міжнародною Спілкою Охорони Природи. При віднесенні видів до певної групи враховується кількість існуючих місцезнаходжень, час їх останнього збору, ступінь загрози зникнення. Прийнято наступні категорії рідкості [9]:

0 - види, що, очевидно, зникли з природних угруповань, місцезнаходження яких не підтвердилось з часу останньої зустрічі;

1 - дуже рідкісні, що знаходяться під безпосередньою загрозою зникнення – мають менше 10 існуючих місцезнаходжень. Категорія виділяється по одному з наступних критеріїв: а) скорочення популяції на 80% за останні 10 років або період життя трьох поколінь, б) територія, на якій зустрічаються популяції займає не більше 100 км², площа популяції становить не більше 10 км², в) до складу популяції входить не більше 250 дорослих особин;

2 - рідкісні види, не підлягають прямій загрози зникнення, мають до 30 місцезнаходжень, але можуть опинитись на межі зникнення в майбутньому. Категорія виділяється по одному з наступних критеріїв: а) скорочення популяції на 50% за останні 10 років або період життя трьох поколінь, б) територія, на якій зустрічаються популяції займає не більше 5000 км², площа популяції становить не більше 500 км², в) до складу популяції входить не більше 500 дорослих особин;

3 – порівняно рідкісні, чисельність яких ще велика, але інтенсивно скорочується, можуть перебувати під загрозою зникнення в далекій перспективі. Категорія виділяється по одному з наступних критеріїв: а) скорочення популяції на 20% за останні 10 років або період життя трьох поколінь, б) територія, на якій зустрічаються популяції займає не більше 20000 км², площа популяції становить не більше 2000 км², в) до складу популяції входить не більше 1000 дорослих особин;

4 - рідкісні види з невисоким ступенем загибелі генофонду, які не входять в вищевказані категорії;

5 - невизначені, тобто знаходяться під загрозою зникнення, але недостатня кількість знань про які не дозволяє дати достовірну оцінку їх сучасного стану.

Кожен з фітоценозів, що характерні для Вінницької області має свої особливості, а отже характеризується певним видовим складом. Нами запропонована фітосозологічна характеристика рідкісних рослин приурочено до їх місцезростання.

Дубово-грабові ліси. Розвиток травостою в дубово-грабових лісах розпочинається наприкінці березня. Одним з перших починає зацвітати підсніжник білосніжний (*Galanthus nivalis*), що належить до родини Амарилісових (*Amaryllidaceae*). Це європейсько-балкано-передньокавказький вид [7, 12]. Рослина ефемероїд, має достатнє поширення на території області: в найменш порушених лісах кількість особин, що цвітуть, досягає 25-30 на квадратний метр. Масово збирається в букети, зникає при вирубках [14]. Категорія 3. Для південно-західних лісів області характерний виключно рідкісний середньоєвропейський вид білоцвіт весняний (*Leucojum vernalis*) цієї ж родини. Поширений лише на заході України, охороняється в Карпатському заповіднику [7]. За морфологічними ознаками схожий на підсніжник білосніжний, але відрізняється від останнього жовто-зеленими верхівками пелюсток. Знайдений біля с. Рахни Лісові (Шаргородського району) та м. Могилів-Подільський. Категорія 1.

В квітні можна помітити цінну лікарську рослину скополію карніолійську (*Scopolia carniolica*) з родини Пасльонових (*Solanaceae*). Середньоєвропейський вид [7, 12]. Ця багаторічна трав'яниста рослина зустрічається в П'ятничанському лісі біля околиць м. Вінниці, в лісах біля м. Хмільник, в заказниках місцевого значення Іллінецькому, Дашківському (Літинського району), Бронницькому (Муровано-Куриловецького району), урочищах Гарячківська Дача та Кисерняк (Піщанського району), а також Журавлівська Дача (Тульчинського району) [9, 8, 11]. Вид потребує пильної охорони, оскільки ареал його поширення інтенсивно скорочується. Категорія 1.

Цибуля ведмежа або черемша (*Allium ursinum*) з родини Цибулевих (*Alliaceae*) поширена у пониженнях лісових масивів. Європейсько-балкано-кавказький лісовий вид [7, 12]. Ареали зростання звужуються при вирубках лісу, збиранні листків, які широко використовують як продукт харчування. В області зустрічається у всіх великих лісових масивах, має більше 20 місцезнаходжень. В урочищі П'ятничанське (поблизу с. Стрижавка) утворює зарості в грабовій діброві у зниженій частині рельєфу, тобто пристосована до вологих ґрунтів [1]. Поширена в Іллінецькому, Дашківському заказниках місцевого значення, поблизу с. Дяківці (Літинського району) [11], поблизу озера Гуральня (Вінницького району) [8]. Категорія 2.

У балках дубово-грабових лісів на перезволожених ґрунтах зростає реліктовий вид хвощ великий (*Equisetum telmateia*) з родини Хвощеві (*Equisetaceae*). Був знайдений біля смт. Муровані Курилівці, смт. Браїлова (Жмеринського району), м. Могилів-Подільський [11]. Категорія 2.

Родина Зозулинцеві (*Orchidaceae*) на Вінниччині представлена багаторічними кореневищними рослинами. Оригінальною орхідеєю області є зозулині сльози яйцевидні (*Listera ovata*). Це європейсько-західноазіатський вид [14], який на території області інтенсивно скорочується. Категорія 3. Любка дволиста (*Platantera bifolia*) – європейсько-азіатський вид [7], має широку екологічну амплітуду. В області зустрічається досить часто: Іллінецький заказник місцевого значення, урочище Сестринська Дача (Козятинського району), заказник Хмільницька Дача та поблизу с. Широка Гребля (Хмільницького району) [11], поблизу озера Гуральня [8]. Любка зеленоквіткова (*P. chlorantha*) – багаторічна трав'яниста рослина. Європейсько-середземноморсько-малоазіатський вид [7]. Зустрічається в Іллінецькому та Дашківському заказниках місцевого значення [11]. Обидва види любки – мезофіти, невибагливі до ґрунтів і освітлення [1]. Однак, чисельність цих видів інтенсивно скорочуються. Категорія 3. Коручка темночервона (*Epipactis atrorubens*) – багаторічна трав'яниста рослина. Європейсько-південносибірсько-іранський вид [7]. Зростає в Іллінецькому та Дашківському заказниках місцевого значення, у Бритавському заказнику (Чечельницького району), поблизу с. Дяківці [11]. Категорія 3. Менш поширена на території Вінниччини коручка широколиста (*Epipactis latifolium*): в Іллінецькому та Дашківському заказниках місцевого значення, поблизу с. Дяківці. Категорія 2. Гніздівка звичайна (*Neottia nidus-avis*) – багаторічна трав'яниста рослина, європейсько-середземноморсько-малоазіатсько-західносибірський вид [7, 14]. Знайдена в Дашківському заказнику, поблизу с. Дяківці [11], а також поблизу озера Гуральня [8]. Категорія 3. З флори області практично зникла маленька сапрофітна орхідея коральковець трироздільний (*Corallorhiza trifida*) – рослина тінистих лісів Карпат. Це тайговий вид, що був відомий в області з околиць м. Вінниці та смт. Вороновиця (Вінницького району). Знахідки в останній час не підтвердились. Категорія 0.

Єдиним представником родини Аралієвих (*Araliaceae*) на Вінниччині є плющ звичайний (*Hedera helix*). Це вічнозелений кущ, часто ліана, представник середньоєвропейсько-субсередземноморської флори, релікт, що знаходиться в області на східній межі ареалу. Зустрічається біля с. Червона Гребля (Бершадського району), с. Бернашівка (Могилів-Подільського району), с. Копайгород (Барського району), в П'ятничанському лісі та ін. [11]. Ніколи в регіоні не цвіте і не плодоносить. Зникає, головними чином, при вирубках. Категорія 3.

Зник з флори Вінниччини тайговий вид під'ялиник європейський (*Hypopithys eropium*) – представник монотипної родини Монотропових (*Monotropaceae*). Знахідки цього сапрофітного виду поблизу с. Сабарово (Віницького району) в останній час не підтвердились. Категорія 0.

Дубові ліси на темно-сірих лісових ґрунтах. Флора дубових лісів області більш багата і різноманітна, ніж дубово-грабових і нараховує близько 400 видів рослин, рідкісних видів у них також більше. Саме з цими лісами пов'язані знахідки в області найрідкісніших орхідей. В Ямпільському районі знаходили булатку великоквіткову (*Cephalanthera damasonium*) та булатку довголисту (*C. longifolia*) з родини Зозулинцеві (*Orchidaceae*). Обидва види рослин мають європейсько-середземноморсько-кавказько-малоазіатське походження [7]. Рослини реліктові, місця знаходжень яких можливі в Придністров'ї. Категорія 1. Дуже рідко в області зустрічається сама велика орхідея Європи Венерині черевички звичайні або Зозулині черевички (*Cypripedium calceolus*) – одна з перших рослин світу, взятих під охорону (в Швейцарії, 1940 р.). В області достовірно відомі місцезнаходження: урочища Сестринська Дача, Гарячківська Дача та Кисерняк (Піщанського району) [8]. Проте є

дані, що вид знаходили в Муровано-Куриловецькому та Вінницькому районах. Рослина зникає при збиранні в букети, вирубці, випасанні худоби. Категорія 1.

Велика група субсередземноморських видів рослин знаходиться на північній межі ареалу. Серед них зустрічаються і рідкісні. Так, в'язіль стрункий (*Coronilla cledans*) багаторічна трав'яниста рослина родини Бобових (*Fabaceae*). Північнобалканський реліктовий вид [12]. У Вінницькій області відомо більше двадцяти його місцезнаходжень південніше лінії Гайсин-Немирів-Шаргород і в Придністров'ї. Особливо поширений в дібровах Червоногребельського лісництва. Категорія 2.

Серед папоротевидних у флорі Вінниччини присутній рідкісний для України представник родини Вужачкових (*Ophioglossaceae*) – вужачка звичайна (*Ophioglossum vulgatum*). Це палеарктичний, реліктовий вид третинного періоду [1, 12]. В області знайдений лише у заказнику Літинська дубина [11]. Категорія 1.

Всі види роду Аконіт (*Aconitum*) родини Жовтецевих (*Ranunculaceae*) зустрічаються на Вінниччині у дикому стані. Серед них аконіт дібровний (*A. nemorosum*) – категорія 1, аконіт протиотруйний (*A. antchora*) – категорія 2, аконіт шерстистовусий (*A. lasiostomum*) – категорія 1.

Вінницька область являється центром поширення на Поділлі рідкісного для України виду бруслини низької або карликової (*Euonymus nana*) з родини Бруслинові (*Celastraceae*). Цей реліктовий вид третинного періоду зустрічається на території Польщі, Румунії, на Кавказі, в Монголії, на Тибеті [7, 12]. В 50-х роках В.В. Осичнюк вказав на Вінниччині більше 10 місцезнаходжень (район Немирова, Жмеринки). Нині вона відома в Ободівському лісництві (Бершадського району), де поширена в дифузних заростях 70-90-річного дубового насадження [1], в дубових та дубово-грабових лісах Жмеринського району, Бершадського району, урочищі Устянська дача та Бритавському заказнику (Чечельницького району) [11]. Категорія 1.

У флорі області зустрічається 2 види роду чемерниця (*Veratrum*) родини Мелантієві (*Melanthiaceae*). Більш поширений – вид чемерниця Лобелієва (*V. lobelianum*) – зустрічається у вологих лісах, на галявинах, луках. Другий вид, що є більш рідкісним – чемерниця чорна (*V. nigrum*) – виявлена в заказнику Вендичанська Дубина. Релікти. Категорія 2.

Лілія лісова (*Lilium martagon*) з родини Лілійні (*Liliaceae*) – єдина дика лілія в Україні, європейсько-сибірський вид [7, 12], має широку екологічну амплітуду. В області відомо біля 20 місцезнаходжень, серед них П'ятничанський і Коло-Михайлівський ліси (Вінницького району), Самчинецький (Немирівського району) та Вендичанський заказник (Могилів-Подільського району) [11], поблизу с. Коростовець (Гайсинського району) [8]. Категорія 3.

Лучна рослинність. Горицвіт весняний (*Adonis vernalis*) з родини Жовтцеві (*Ranunculaceae*) на Поділлі поширений на лучно-степових схилах, зрідка на узліссі в окремих південних районах [12, 14]. Відомий у Крижопільському районі, урочищах Турська стінка поблизу с. Вільшанка (Ямпільського району), Суха Долина поблизу с. Джугастра, Кукулянська Дача та Кікеї поблизу с. Балган (Піщанського району), Дзерівка поблизу с. Клебаш (Тульчинського району). [11]. Категорія 3.

Сон великий (*Pulsatilla grandis*) з родини Жовтцеві (*Ranunculaceae*) – середньоєвропейський вид [7, 12]. Зростає в урочищах Суха Долина поблизу с. Джугастра, Кікеї, Вище школи поблизу с. Балган (Піщанського району), а також Дзерівка поблизу с. Клебаш (Тульчинського району) [11]. Категорія 1.

Асплений північний (*Asplenium septentrionale*) з родини Аспленієві (*Aspleniaceae*) – папоротевидна спорова рослина, поширена в урочищах Гранітні Скелі поблизу с. Грабівці (Немирівського району), Крутосхили поблизу с. Довгополівка (Тиврівського району) [11]. Категорія 2. Асплений волосовидний (*Asplenium trichomanes*) зростає в урочищі Гранітні Скелі поблизу с. Грабівці [11]. Категорія 1. В цій місцевості поширений і очиток шестирядний (*Sedum sexandulare*) з родини Тимелееві (*Thymelaeaceae*) [11]. Категорія 1.

Болотна рослинність Вінницької області знищена на 2/3 антропогенним впливом. Зникли найбільші в області болота – Згарівське та Мурафське, частково осушені та затоплені, тому багато характерних видів рослин стали рідкісними. Однією з них є бобівник трилистий (*Menyanthes trifoliata*) з родини Бобівникових (*Menyanthaceae*) [13]. У заказнику Балка осокова (Немирівського району) утворює суцільні густі зарості, що вкривають поверхню води [8]. Категорія 3.

Рід Осока (*Carex*) представлений на Вінниччині кількома рідкісними видами. Серед них осока Девеллова (*C. Davalliana*) – середньоевропейський вид, що знаходиться в області на східній межі ареалу. Зростає на осоково-мохових болотах, багатих на вапно. Знайдена в долині р. Згар біля с. Багринівці (Літинського району). Категорія 1. Осока парвська (*C. brevicollis*) охороняється в урочищах Устянська Дача (Бершадського району) та Цибулівська Дача (Тростянецького району). Категорія 2. Осока волосиста (*C. paniculata*). В Карпатах зустрічається досить часто, на Поліссі та в Лісостепу – досить рідко. Охороняється в Горбівському заказнику (Літинського району), де має високу життєздатність: формує міцні кореневища, утворює купини заввишки більше метра, плодоносить [8]. Категорія 2. Осока волосиста разом з осокою парвською утворює зарості на ділянці суцільної вирубки лісу та у насадженні 60-80-річного дуба звичайного у Ободівському лісництві (Бершадського району) [1].

Родина Півників (*Iridaceae*) представлена у області двома рідкісними видами. Півники болотні (*Iris pseudacorus*) зустрічаються у долині річки Південний Буг, поблизу озера Гуральня [8]. Категорія 4. Півники угорські (*I. hungarica*) зростають у заказнику місцевого значення Білянський Ліс поблизу с. Петрашівка (Ямпільського району) [11]. Категорія 3.

Для болотної рослинності Вінниччини характерні декілька рідкісних видів родини Зозулинцевих (*Orchidaceae*). Жировик Лозеліїв (*Liparis Loesellii*) зустрічається на купинково-осокових болотах. Це європейсько-західносибірсько-північно-американський вид [14]. В області рослина відома лише з боліт Погребищенського району, проте можливі знахідки і в інших місцях. Категорія 5. Пальчатокорінник м'ясочервоний (*Dactylorhiza incarnata*) – європейсько-середземноморсько-азіатський вид [1, 7]. В області охороняється в урочищі Стрижавська орхідея (Вінницького району) в заплаві річки Південний Буг [11]. Категорія 3. Пальчатокорінник широколистий (*Dactylorhiza latifolium*) зростає поблизу с. Осична в долині р. Стара Живка, в Малоростівському заказнику місцевого значення поблизу струмка в с. Мала Ростовка (Оратівського району) [8, 11]. Категорія 1.

Водна рослинність. Корінна водно-прибережна рослинність Вінницької області збереглась на невеликих площах і витіснена широко розповсюдженими вторинними угрупованнями, бідними у флористичному відношенні. Проте деякі види рідкісних рослин зустрічаються у водах р. Південний Буг. Водяний горіх плаваючий (*Trapa natans*) з родини Водяногоріхових (*Trapaceae*) – однорічна рослина, тонке але міцне стебло якої прикріплюється до дна водойми

минулорічним плодом [12, 13]. Рослина відома у водоймах поблизу м. Вінниці, с. Киблич (Гайсинського району) [11]. Потребує пильної охорони. Категорія 1.

Латаття біле (*Nymphaea alba*) з родини Лататтєвих (*Nymphaeaceae*) – багаторічна водна рослина [12, 13], що поширена у стоячих і повільно текучих водоймах басейну р. Мурафа поблизу с. Копистирина та с. Федорівка (Шаргородського району) [11]. Категорія 1. Один з найрідкісніших видів більш північних водойм Поділля – латаття сніжно-біле (*Nymphaea candida*). Відомі знахідки в р. Південний Буг біля с. Лаврівка (Вінницького району, в ставку с. Горбівці [11]. Категорія 1. Глечики жовті (*Nuphar luteum*) цієї ж родини досить поширена рослина у водоймах Вінниччини. Винищується людиною, потребує охорони [10]. Категорія 4.

Плавун щитолистий (*Nymphoides peltata*) з родини Бобівникових (*Menyanthaceae*) нагадує мініатюрні глечики жовті. В двадцятих роках минулого століття був відомий у р. Південний Буг біля м. Вінниця, в п'ятидесятих роках – в гирлі р. Дохна (Бершадського району) [11]. Категорія 1.

Сальвінія плаваюча (*Salvinia natans*) з родини Сальвінієвих (*Salviniaceae*) – невелика (до 10-15 см) водна папороть. Голарктичний вид [7, 12]. Ареал виду сильно скоротився внаслідок знищення місцезнаходжень (виснаження водних ресурсів, обміління рік). Рослина відома у водоймах поблизу м. Вінниці, в Немирівському районі, у верхів'ї Ладизинського водосховища (Тростянецького району), а також охороняється у Згарському заказнику поблизу с. Багринівці, Горбівці, Бірків, Микулинці (Літинського району) [11]. Категорія 2.

Марсилея чотирилиста (*Marsilea quadrifolia*) з родини Марсилєєвих (*Marsileaceae*) – багаторічна невисока різноспорова водна папороть. Європейсько-кавказько-ірано-індостано-північноамериканський вид з розірваним ареалом [7, 12], відома з четвертинних відкладів Нижнього Дону, релікт [1]. В області (в тому числі і в Україні) відоме тільки одне місцезнаходження – на північно-східному березі Ладизинського водосховища [11]. Категорія 1.

Слід відмітити, що в даній роботі названо далеко не всі види рослин, які перебувають під загрозою зникнення. Список цих рослин налічує близько 200 видів. З кожним роком перелік рідкісних і зникаючих видів рослин Вінницької області поповнюється, оскільки поглиблюється антропогенний вплив на природні ландшафти.

1. Антонюк Н.С., Бородіна Р.М., Собко В.Г., Скворцова Л.С. Рідкісні рослини флори України в культурі. – К.: Наукова думка, 1982. – 212 с. 2. Географічна енциклопедія України. В 3 т. – К.: УРЕ, 1989. 3. Григора І.М., Якубенко Б.Є., Мельничук М.Д. Геоботаніка. – К.: Арістей, 2006. – 447 с. 4. Григора І.М., Соломаха В.А. Рослинність України (еколого-ценотичний, флористичний та географічний нарис). – К.: Фітосоціоцентр, 2005. – 452 с. 5. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля. – Вінниця: Екобізнесцентр, 1998. – 183 с. 6. Доброчаєва Е.Н., Котов М.И., Прокудин Ю.Н. Определитель высших растений Украины. – К., 1987. 7. Заверуха Б.В., Шемшученко Ю.С., Бабенко В.І. Рослини Червоної книги. – К.: Урожай, 1985. – 135 с. 8. Любчак О.О. Чарівне Поділля: Краєзнавчий нарис. – Одеса: Маяк, 1990. – 88 с. 9. Мельник В.И. Редкие виды флоры равнинных лесов Украины. – К.: Фитосоциоцентр, 2000. – 212 с. 10. Редкие и исчезающие растения и животные Украины: Справочник. – К.: Наукова думка, 1988. – 245 с. 11. Реєстр природно-заповідного фонду Вінницької області. Державне управління екології та природних ресурсів у Вінницькій області. / Під заг. ред. О.Г. Яворської. – Вінниця, 2005. – 52 с. 12. Чопик В.И. Редкие и исчезающие растения Украины: Справочник. – К.: Наукова думка, 1978. – 212 с. 13. Чорна Г.А. Рослини наших водойм (Атлас-довідник). – К.: Фітосоціоцентр, 2001. – 134 с. 14. Шевчук В. Зелений дивосвіт Поділля. – Вінниця, 1997. – 276с.

The degree of rarity of some species of plants in Vinnytsia region has been analysed in concern with their location. The list of rare and disappearing species is growing, hence anthropogenetic influence on natural landscapes is getting more considerable.